

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

EXTRA NUMMER
2013

HET ERFGOED SCHRIJFT ONZE GESCHIEDENIS

KLASSIEK BRUSSEL

VAN DE 18DE TOT
HET MIDDEN VAN
DE 19DE EEUW

UNIVERSITÄT ZÜRICH
MUSEUM

Het neoclassicistische erfgoed van Brussel

CHRISTOPHE LOIR

Docent, Université libre de Bruxelles

“Cette rapide transformation d’une cité qui se rajeunit et s’agrandissant ne saurait guère être bornée aux œuvres d’architecture et de maçonnerie. La vie entière de la population se ressent de la métamorphose de la ville, et un effort aussi remarquable suppose un mouvement de la société elle-même. [...] Bruxelles n’est plus une cité brabançonne; c’est une capitale européenne, et ses vieux habitants ne la reconnaîtraient plus si leur tombeau pouvait s’ouvrir après un demi-siècle.”*

Alexandre Jamar et Charles Hens, 1844.

Brussel bezit een rijk neoclassicistisch erfgoed. De ontwikkeling van het neoclassicisme wordt er niet enkel bepaald door stilistische veranderingen die eigen zijn aan de ommekeer die de steden hebben gekend bij de overgang van de moderne naar de hedendaagse tijd, maar ook door veranderingen op het vlak van inrichting en gebruik van openbare ruimten. In de ontwikkeling van het neoclassicisme in Brussel kunnen we twee periodes onderscheiden: de eerste neoclassicistische ensembles van de tweede helft van de 18de eeuw en de opbloei van deze stijl doorheen de hele stad tijdens de eerste helft van de 19de eeuw.

De term neoclassicisme werd voor het eerst begin 20ste eeuw gebruikt door kunsthistorici om de stijl te benoemen die eind 18de, begin 19de eeuw als ‘moderne kunst’ werd beschouwd. Zonder dieper in te gaan op esthetische discussies willen we hier alleen preciseren dat neoclassicisme letterlijk een nieuw classicisme is, dat wil zeggen een stijl die wordt gekenmerkt door een vernieuwing van de erfenis uit de klassieke oudheid. De stilistiek van de klassieke oudheid geraakt vanaf het midden van de 18de eeuw almaar beter bekend, zowel door de archeologische opgravingen in Italië als de frequentere reizen naar Griekenland. Naast die antieke invloeden wordt het neoclassicisme gekenmerkt door een grote drang naar eenvoud. In reactie op de ornamentale rijkdom van de barok en het rococo streven tal van neoclassicistische kunstenaars naar - een soms extreme - ornamentale soberheid. Antieke inspiratie en formele eenvoud kenmerken dus in diverse gradaties de neoclassicistische verwezenlijkingen.

HET NEOCLASSICISTISCHE ERFGOED UIT DE EEUW VAN DE VERLICHTING

In Brussel deed het neoclassicisme omstreeks 1760 zijn intrede met de ontwerpen van architect Laurent-Benoît Dewez (1731-1812). Na zijn vorming in Rome, Londen en Parijs kwam deze jonge, talentvolle architect terug naar de Oostenrijkse Nederlanden, waar hij

Gevel van het voormalige arsenaal (achtergevel van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg), Brussel (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

een centrale rol speelde in de introductie van het neoclassicisme. Na enkele prestigieuze opdrachten in de provincie (de abdijen van Orval, Gemblours, Affligem, Sint-Maarten in Doornik, Vilers en het kasteel van Seneffe) werd hij vanaf het midden van de jaren 1760 ook in Brussel gevraagd. Hier zijn enkele opmerkelijke gebouwen van Dewez bewaard gebleven: de abdij van Vorst (afb. 1), begonnen in 1764; het paleis van Karel van Lotharingen (afb. 2), waar hij in 1766 Jean Faulte opvolgde; het fronton van het Huis van de hertogen van Brabant op de Grote Markt, uitgevoerd in 1770 (afb. 3); het in 1775 gemoderniseerde Hôtel Dewez (afb. 4) en de abdij van Dielegem in Jette (afb. 5) uit diezelfde periode. Frontons, klassieke orden en decor getuigen van de antieke inspiratie. Voorbeelden daarvan zijn de vrijstaande klassieke Dorische zuilen in de gevel en de rotonde van het paleis van Karel van Lotharingen, de abdij van Vorst met haar triomfboogvormige inkompartij in Dorische orde of de interieurdecoraties in het paleis van de abt van Dielegem. Al deze werken zijn gekenmerkt door eenzelfde gevoel voor soberheid en symmetrie, door de verwerking van klassieke canons en een oordeelkundige indeling van de ruimte.

De abdij van Vorst had Dewez ook gevraagd om de parochiekerk Sint-Pieter van Ukkel te restaureren, maar uiteindelijk werd de heropbouw (tussen 1778-1782) toegewezen aan architect Jean-François Wincqz. Vanaf de jaren 1770 geraakte Dewez uit de gratie. Hij kreeg onder meer kritiek van Claude Fisco en Barnabé Guimard, beiden architecten van dezelfde eerste neoclassicistische generatie. Tussen 1775 en 1785 verrijkten zij Brussel met drie wel zeer opmerkelijke neoclassicistische ensembles: het Koningsplein, de parkwijk en het Martelaarsplein (oorspronkelijk Sint-Michielsplein).

In zijn in 1785 verschenen *Abrégé chronologique de l'histoire de Bruxelles* noteert de eerwaarde Théodore Augustin Mann voor het jaar 1774 de sloop van het uitgebrande hertogelijke paleis (met de voor Karel V gebouwde kapel) om het Koningsplein te kunnen aanleggen, waar Karel van Lotharingen zijn stand-

Afb. 1

Abdij van Vorst (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 4

Huis Dewez, Lakensestraat 73-75, Brussel (foto 2012 © Belgisch Museum van de Vrijmetselarij).

Afb. 2

Paleis van Karel van Lotharingen, Brussel, arch. Faulte en Dewez (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 3

Centraal fronton van het Huis van de Hertogen van Brabant, Brussel (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 5

Prelaatshuis van de abdij van Dielegem, Jette (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 6

Martelaarsplein, Brussel
(M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

Afb. 8

Perspectief vanaf de Sint-Jacob-op-Coudenberkerk op de Hofberg (M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

Afb. 7

Perspectief vanaf de Sint-Michielsstraat op het Martelaarsplein, Brussel (M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

beeld moest krijgen. Hij noemt deze aanleg het “begin van grote verfraaiingen”:

“In oktober begon men de muren en de kapel van het afgebrande voormalige hof te slopen, om plaats vrij te maken voor een bronzen beeld van hertog Karel van Lotharingen, landvoogd van de Nederlanden [het toekomstige Koningsplein]. Dat was het begin van grote verfraaiingen in Brussel, die snel volgden in alle delen van de stad, vooral in de parkwijk en op het Sint-Michielsplein [het huidige Martelaarsplein].”¹

In de 18de en 19de eeuw was ‘verfraaiing’ een erg ruim begrip, de verre voorloper van de huidige term ‘stedenbouw’. Verfraaien betekende de stedelijke ruimte inrichten, en dat omvatte zowel esthetische als hygiënistische en praktische kwesties, met een duidelijke aandacht voor de verkeersstromen.

Architecten, ingenieurs, wetenschappers en artsen begonnen na te denken over de algemene organisatie van een stad. Ze planden nieuwe projecten op schaal van een wijk of zelfs van de hele stad. Van Philadelphia tot Sint Petersburg, over Berlijn, Londen, Parijs, Nancy, Lissabon of Stockholm, kwam de beweging voor stadsverfraaiing op gang, vooral vanaf het midden van de 18de eeuw.

Om ‘verlicht’ te kunnen heten moet een stad uniforme pleinen hebben waar de koninklijke macht wordt geësceneerd. Ze moet de bewoners comfortabele huizen bieden, gerieflijke markten, openbare parken, een monumentaal theater en lange, rechte wegen.

Zoals de eerwaarde Mann schrijft, begonnen de werken in Brussel in 1774 met de vrijwel simultane inrichting van het Koningsplein, de parkwijk en het Martelaarsplein. Een tiental jaar later waren alle drie de erven vrijwel voltooid. De spilfiguren waren respectievelijk de architecten Barnabé Guimard (1734-1805) en Claude Fisco (1736-1825). Zij behoren tot dezelfde generatie als Dewez, maar ze voerden een schaalvergroting in die getuigt van een echt stedenbouwkundig inzicht. Het gaat hier niet langer om geïsoleerde gebouwen of abdijcomplexen maar om hele wijken, zoals de parkwijk, die samen met

het Koningsplein een geheel vormt van 40 hectare, in die tijd een tiende van de oppervlakte van Brussel. Het ontwerp voor het Martelaarsplein voorzag ook de aanleg van de omliggende straten. De architectuur van het plein werd op kleinere schaal voortgezet in de vijf straten die erop uitkomen.

Deze nieuwe verwezenlijkingen zijn opgevat als georganiseerde en gelijkvormige architecturale ensembles, met een opvallende eenvormigheid in de gevels, iets wat in het Brusselse stadsbeeld van die tijd volledig nieuw was. Het gaat hier om een omvattend project met een strak geleide architectuur. Wie hier een perceel verwierf, moest zich voegen naar de strikte en uniforme stedenbouwkundige voorschriften op het vlak van ornamentatie, volumes, materialen en kleuren.

Deze totaalvisie wordt zichtbaar in het spel van de symmetrie, zowel in een gevel, een straat als op een plein. Zo hebben het Martelaarsplein (afb. 6) en het Koningsplein een tweezijdige symmetrie die men vanaf het midden van het plein kan waarnemen. De Wetstraat kreeg een symmetrische compositie met als as het midden van het fronton van het paleis van de Soevereine Raad van Brabant (nu Paleis der Natie).

Naast de symmetrie werd ook gebruikgemaakt van het monumentale perspectief, een ander scenografisch procedé, dat eveneens nieuw was voor Brussel. Wie vanuit de Sint-Michielsstraat naar het Martelaarsplein loopt, krijgt in een perspectief van ongeveer 150 meter zicht op de gevel van de Peterseliestraat, die als vluchtpunt fungeert (oorspronkelijk stond er geen beeld in het midden van het plein) (afb. 7). De gevel van de Sint-Jacob-op-Coudenbergkerk was in een perspectief van 200 m zichtbaar vanaf de Hofberg (afb. 8 en 10). In sommige lanen van het park benadrukt een perspectief van bijna 500 m bepaalde gevels van de omliggende straten (afb. 9a en 9b).

Stilistisch zijn deze ensembles gekenmerkt door soberheid en regelmaat. Enkele details refereren aan de klassieke oudheid: de klassieke orden met

gebruik van zuilen en klassiek geïnspireerde friezen (het motief van de ossenkop en de offerschaal en de rozetten die antieke vazen in herinnering brengen op het Martelaarsplein), de zuilenportiek bekroond met een fronton van de Sint-Jacob-op-Coudenbergkerk (afb. 10), het standbeeld van Karel van Lotharingen als Romeins keizer/imperator op het Koningsplein (vernield en uiteindelijk vervangen door Godfried van Bouillon) en de beelden in het park die antieke personages of goden voorstellen; sommige daarvan zijn zelfs kopieën van destijds befaamde antieke voorbeelden (zoals de Apollo Medici).

Al deze Brusselse ensembles getuigen van de sterke invloed van de Franse architectuur, die tijdens de verlichting hoog in aanzien stond. De Fransman Barnabé Guimard was opgeleid aan de *Académie Royale d'Architecture* van Parijs, waar hij les kreeg van Jean-François Blondel. Zo werden de door Guimard opgestelde plannen voor de Koningswijk ter beoordeling naar architect Jean-Benoit-Vincent Barré in Parijs gezonden. Het Koningsplein is dus direct geïnspireerd op diverse Franse koninklijke pleinen. Ook Claude Fisco, de ontwerper van het Martelaarsplein, was beïnvloed door de Franse architectuur, via de toen wijdverbreide publicaties van Blondel.

Deze neoclassicistische ensembles leidden typologische vernieuwingen in. In de Koningswijk werd de typologie van het Koningsplein en het openbaar park in Brussel geïntroduceerd (zie kader). De encenering van de macht evolueerde in de tijd van de verlichting en leidde tot een herschikking van de machtscentra. Het gebrek aan ruimte in de stad en de lokroep van het platteland met zijn grote tuinen zetten de verlichte vorsten ertoe aan hun paleis buiten de stad te bouwen. Van Versailles bij Parijs tot Caserta in de buurt van Napels over Schönbrunn in de buurt van Wenen, voortaan ontplooidde de hofarchitectuur zich buiten de stedelijke ruimte. Ook in Brussel lieten hertog Albrecht-Casimir van Saksen-Teschen en aartschertogin Maria Christina van Oostenrijk, die landvoogd Karel van Lotharingen opvolgden, een kasteel optrekken op

het omliggende platteland: het kasteel van Schoonenberg (1781-1784, het huidige koninklijk paleis van Laken) (afb. 11). De plannen ervan werden getekend door de architecten Louis Montoyer en Antoine Payen, en door de hertog van Saksen-Teschen zelf.

Het Martelaarsplein vernieuwde de typologie van het traditionele stadsplein. Waar het Koningsplein nog een standbeeld in zijn centrum kreeg, werd dit een plein zonder markt en zonder centraal beeld (het monument voor de martelaars van de Belgische revolutie werd er pas in 1838 opgericht). Het was louter bedoeld als een residentieel plein dat zijn bewoners een reprivilegieerd woonkader bood, een ruimte die beschermd was tegen de hinder van het verkeer en de overlast die eigen was aan een stad van het *ancien régime*.

Behalve het Koningsplein, de Parkwijk en het Martelaarsplein werd ook de Nieuwe Graanmarkt aangelegd. Deze verfraaiing werd toevertrouwd aan Remi Nivoy (1734-1814), een leerling van Dewez. Dit plein was uiterst geschikt als locatie voor een graanmarkt. Het belang van brood als essentieel onderdeel van het dagelijkse dieet vereiste de best mogelijke distributie van het graan. Dit verklaart de grote zorg die aan dit plein werd besteed. Maar een markt brengt specifieke verkeersproblemen met zich mee, zowel wat bevoorrading als verplaatsing van personen betreft. In Brussel was nog nooit een ruimte doelbewust als markt ontworpen. Tot dan toe werden markten gehouden op oude pleinen en zelfs in straten waar de ruimte en de uitwegen beperkt waren. Zo was de 'Oude Graanmarkt' nauwelijks meer dan een verbrede verkeersweg. Het contrast met de Nieuwe Graanmarkt was opvallend: het plein is groot (het meet 120 bij 65 m), markeringen op de grond droegen bij aan de rationele organisatie van de ruimte, er werden talrijke uitvalswegen aangelegd, voetpaden boden voetgangers een veilige circulatieruimte en afgeschuinde hoeken vergemakkelijkten het manoeuvreren van voertuigen in de bochten. Voetgangers, voertuigen en ruiters konden dus snel en veilig circuleren. De gevels rond het plein wer-

Afb. 9a

Perspectief vanaf de centrale laan van het Warandepark op het Koningsplein, Brussel (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 9b

Perspectief vanaf de centrale laan en van het Warandepark naar de gevels van het Paleis der Natie, Brussel (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

DE KONINKLIJKE WIJK

EEN UITZONDERLIJK ERFGOED UIT DE EEUW VAN DE VERLICHTING

Pierre Lavedan, de befaamde Franse stedenbouwhistoricus, noemt de Koninklijke wijk “een van de belangrijkste en meest perfecte ensembles die de stedenbouw van de 18de eeuw ons heeft nagelaten”. Toen de wijk in het laatste kwart van de 18de eeuw werd aangelegd, gaf ze Brussel het aanschijn van een moderne stad. En ook vandaag nog is ze een van de opmerkelijkste Europese voorbeelden van stadsverfraaiing uit de eeuw van de verlichting.

Na de brand die in 1731 het voormalige paleis van de Couderberg had verwoest werden heel wat plannen onderzocht, maar uiteindelijk besloot de overheid om tabula rasa te maken en er een plein aan te leggen voor het standbeeld van landvoogd Karel van Lotharingen. Aansluitend daarbij besloot ze de tuinen van het paleis om te vormen tot een openbaar park. De werken begonnen in 1774 en waren binnen de tien jaar voltooid. De wijk strekt zich uit van de Naamsepoort in het zuiden tot de Leuvensepoort in het noorden, en van de voormalige tweede omwalling in het oosten tot de kamlijn die in het westen de bovenstad van de benedenstad scheidt. Ze beslaat een oppervlakte van ongeveer 40 hectare (een tiende van de toenmalige stadsruimte *intra muros*).

In deze wijk rondom het Koningsplein en het Warandepark werden de recentste vernieuwingen in stadsverfraaiing toegepast. Men introduceerde er nieuwe typologieën in Brussel, hervormde de ruimtelijke inplanting van de diverse functies in de stad en leidde een nieuw gebruik van de openbare ruimte in.

TYOLOGIEËN: EEN KONINKLIJK PLEIN EN EEN OPENBAAR PARK

De aanleg van de Koninklijke wijk introduceerde in Brussel twee types ruimten die in de eeuw van de verlichting erg in de mode waren: het koninklijk plein en het openbaar park. Beide ruimten werden soms met elkaar verbonden, bijvoorbeeld in Parijs, bij de toen recente aanleg van de *place Louis XV* (huidige *place de la Concorde*), naast de *Jardin des Tuileries*. Het koninklijk plein heeft een regelmatige vorm, met een

harmonieuze en symmetrische architectuur als schrijn voor een centraal geplaatst koninklijk standbeeld, waaraan het zijn naam dankt.

In zijn combinatie van beeld en plein was de formule destijds nieuw. Ze was in Frankrijk, zowel in Parijs als in andere steden, tot ontwikkeling gebracht tussen 1685 en 1770. De klassieke formule kreeg vorm onder Lodewijk XIV (*place des Victoires*, *place Vendôme*) en werd voortgezet onder Lodewijk XV (*place de la Concorde*). Bijzonder mooie Franse voorbeelden zijn de koningspleinen in Bordeaux, Montpellier, Nancy en Reims.

Op het moment dat de Brusselse Koningswijk werd aangelegd, kende het model van het Franse koningsplein overal in het buitenland navolging: in Kopenhagen (Amalienborgplein, met inhuldiging van het standbeeld in 1768) en in Lisbon (praça do Comércio, met inhuldiging van het standbeeld in 1775). In Brussel is de Franse invloed duidelijk herkenbaar: het standbeeld is geïnspireerd op dat van het plein van Valenciennes, de gevels doen denken aan die op het koningsplein van Reims en de portieken zijn een formule die ook al te vinden was op het plein in Nancy; alle drie waren kort voordien aangelegd.

De tweede typologie, die van het openbaar park, was nog vernieuwender. Terwijl met de Tuileries in Parijs, het Prater in Wenen en Hyde Park in Londen vorsten hun koninklijke tuinen almaar systematischer openstelden voor het publiek, ging het meestal om groene ruimten aan de rand van de stad. In Brussel echter gaat het om een groene ruimte in de stad – een stedelijke natuur. De voormalige tuinen van het paleis werden volledig heringericht tot een stedelijk openbaar park, omringd door vier straten met één enkele huizenrij.

Zo ontstond een nieuwe relatie tussen natuur en architectuur. Dit fenomeen zou in de jaren 1770-1780 in heel Europa tot ontwikkeling komen, onder meer met de aanleg van de *Royal Crescent* in Bath door John Wood de Jonge en bij de verkaveling van de tuinen van het *Palais-Royal* in Parijs door Victor Louis.

De formule van de gevel met zicht op het park werd in Brussel geïntroduceerd in de wijk van het Warandepark. Op zijn beurt biedt het grondplan van het park perspectieven die bepaalde gebouwen benadrukken. De aanwezigheid van natuur bleef niet beperkt tot het park zelf. Er kwamen beplantingen die de perspectieven op de oude omwallingen in het oosten of op de oude gebouwen ten zuiden van het Koningsplein (de huidige Regentschapsstraat) moesten maskeren, en optisch verlengden de lanen van het park de straten van de wijk. Met de relatie die het Warandepark legde tussen stedenbouw en tuinarchitectuur illustreerde het de principes van de Franse architectuurtheoreticus Marc-Antoine Laugier, die in 1755 schreef: “We moeten een stad bekijken als een woud. Wat in de ene straten zijn, zijn in het andere wegen en ze moeten op dezelfde manier worden aangelegd [...]. Laten we dit idee toepassen en laat het ontwerpen van onze parken het plan worden van onze steden.”² In Brussel bleef het park in de loop van de 19de eeuw zijn stempel drukken op de omgevende ruimte, tot buiten de stad in het westen, waar in de Leopoldswijk een aantal straten in het verlengde van de lanen van het park liggen.

FUNCTIES: ADMINISTRATIE, HUISVESTING EN ONTSPANNING

De aanleg van de Koninklijke wijk voerde een nieuwe ruimtelijke configuratie van de stedelijke functies in. Het was de eerste wijk waarin zowel politieke, residentiële als recreatieve functies waren verenigd. Vanuit politiek oogpunt was de Koninklijke wijk vernieuwend in haar ontwerp van een nieuwe stedelijke vorm, het koninklijk plein. Met het koninklijk standbeeld midden op het plein bracht ze hulde aan de soeverein of diens vertegenwoordiger. Ze bood de overheid ook de gelegenheid om speciaal voor de centrale instellingen ontworpen gebouwen op te trekken – sommige daarvan zeer monumentaal (het paleis van de Soevereine Raad van Brabant, het huidige Paleis der Natie) – en ook de eerste ambtswoningen. Hier dient opgemerkt dat het toenmalige paleis, dat van landvoogd Karel van Lotharingen, op het huidige Museumplein was gebouwd, en dus iets van het Koningsplein verwijderd. Pas in 1815 werd er een koninklijk paleis langs het park gebouwd.

De Koninklijke wijk hield een grote verkavelingsoperatie in, die werd gevolgd door de bouw van meerdere tientallen herenhuizen en burgerwoningen. Op residentieel vlak betrof het hier de eerste wijk van Brussel met een vorm van ruimtelijke segregatie, want ze bracht op een grote oppervlakte inwoners bijeen die vrijwel allemaal tot de aristocratie of de hoge burgerij behoorden. De keuze voor het neoclassicisme, voor een door de antieken geïnspireerde architectuur, sloot trouwens aan bij de erudiete en elitaire cultuur van die tijd. De stijl contrasteerde met de traditionele burgerlijke architectuur die toen in de benedenstad te vinden was.

De wijk getuigt bovendien van de ontwikkeling van de vrijetijdsbesteding in de 18de eeuw. Het park nodigt uit tot wandelen, een vorm van ontspanning die volop opgang maakte. Vanaf 1782 lieten de gebroeders Bultos in het park een café-restaurant en een schouwburg (*théâtre royal du Parc*) bouwen door architect Louis Montoyer. Meteen kende ook Brussel de toen modieuze *Pleasure Gardens*. Ze werden meestal *vauxhall* genoemd, naar het befaamde Londense etablissement dat in 1661 zijn deuren opende en in 1732 werd heringericht. Een brochure van 1785 stelt een tweede schouwburgproject voor. Enkele honderden meters verder, op de hoek van de Hertogsstraat en de Leuvensestraat, bouwde Laurent-Benoît Dewez de zaal van het Concert Noble (gesloopt), de eerste concertzaal die als zodanig werd gebouwd. Hier werden bals georganiseerd, maar ook bijeenkomsten van vrijmetselaarsloges. Kortom, in de Koninklijke wijk was op een beperkte ruimte de hele waaier aan activiteiten te vinden waarmee de aristocratie zich op het einde van de 18de eeuw bezighield.

Er waren daarentegen markten noch winkels (enkele verkoopsstalletjes in de *vauxhall* uitgezonderd). Commerciële activiteiten werden naar de uithoeken van de wijk verbannen. De markt werd op het Leuvenseplein gehouden en winkels waren er op de Hofberg. De hinder veroorzaakt door markten en de aanwezigheid van handelszaken bleef de inwoners van de wijk op die manier bespaard.

Nieuw is ook het gemak waarmee het verkeer hier kon doorstromen. Tot dan toe was het verkeer in de stad tijdens het *ancien régime* met haar smalle, bochtige, vuile en volle straten geen sinecure. De brede straten in de Koninklijke wijk (Koningsplein en straten rond het park) zonder markt maakten het koetsverkeer er bijzonder aangenaam. Voor wie zich geen eigen rijtuig kon veroorloven – veruit de meeste inwoners van de talrijke huizen in de Hertogsstraat, die ook geen koetspoorten hebben – werd een station voor huurrijtuigen of taxi's aangelegd. Vreemden konden zich gemakkelijk oriënteren, want hier werden voor het eerst straatnaamborden opgehangen. Vooral de voetgangers hadden een enorm belang bij de opzet van de Koninklijke wijk. Het rijverbod voor koetsen en ruiters maakte van het park de eerste voetgangerszone van Brussel. Wandelaars konden naar believen door het park slenteren, beschermd tegen de gevaren en de geluids- en geuroverlast van de straten. Geen koetswiel, geen paardenvijg. Maar de wijk in haar geheel heeft aandacht voor de voetganger. Voor het eerst in Brussel werd hier voorzien in voetpaden, verhoogd en van de rijweg afgescheiden met kettingen en paaltjes. Parijs voerde ze tegelijk met Brussel in. Deze steden volgden de Engelse mode, die op het einde van de 17de eeuw dit stedenbouwkundige element dat al in de oudheid bekend was, had heringevoerd.

Te voet gaan en wandelen was voor de elite geheel nieuw, zowel in Brussel als in de andere Europese steden. De Franse schrijver Louis-Antoine de Caraccioli schreef in 1777 dat bij de Europese adel de gewoonte om te wandelen, op enkele uitzonderingen na, geheel nieuw was: “Behalve in Londen, waar men altijd al gewoon was om te voet te gaan, was de Europese adel totaal niet bekend met de geneugten van het stappen; ofwel uit vrees zijn status te compromitteren door op gelijke hoogte te staan met het volk, ofwel uit angst om moe te worden, ging men enkel uit per koets. De gewoonte die men in Parijs heeft ontwikkeld om een ommetje te maken, in de verschillende tuinen die de hoofdstad sieren en die superieur zijn aan die van de hele wereld, heeft de ogen geopend van de Europeanen, die nu uit hun koets durven stappen en gebruik durven maken van hun voeten.”³

Met dit nieuwe gebruik van de adel en de hoge burgerij zagen in deze wijk de eerste voetenkrabbers van Brussel het licht. Deze werden naast de voordeur aangebracht. In de Hertogsstraat bleven enkele hiervan bewaard.

NOTEN

1. LAVADAN, P., *Histoire de l'urbanisme. Renaissance et Temps modernes*, Parijs, 1941, p. 390.
2. LAUGIER, M.-A., *Essai sur l'architecture, nouvelle édition*, Parijs, 1755, p. 222-223.
3. DE CARACCIOLI, L.-A., *Paris, le modèle des nations étrangères, ou l'Europe Française*, Venetië-Parijs, 1777.

Afb. 10

Sint-Jacob-op-Coudenbergkerk, Brussel
(M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 11

Kasteel van Schoonenberg,
Laken, oude gravure (© SAB).

Afb. 12

Voormalig hotel Mosselman,
Nieuwe Graanmarkt 24-25,
Brussel (M. Vanhulst, 2012
© MBHG).

den niet ontworpen op basis van een uniform architecturaal programma maar vertonen wel een relatieve homogeniteit omdat aan de kopers van de percelen bouwvoorschriften werden opgelegd. Er zijn nog enkele mooie voorbeelden van deze huizen bewaard, onder meer het indrukwekkende huis Mosselman (afb. 12) (nr. 24-25), het elegante huis waarin oorspronkelijk het kantoor voor de graanbelasting was gevestigd (nr. 9) en twee gekoppelde herenhuizen (nrs. 31-32 en 33-34).

Niet ver van dit plein had Nivoy in 1780 voor de regering een groot pakhuis gebouwd (zie p. 96), dat de handel in de haven van Brussel moest bevorderen. Het gebouw op het einde van de Hooikaai stond vrij, wat het verkeer rond het gebouw vergemakkelijkte en het uitslaan van een eventuele brand zou vertragen. De voorgevel van dit indrukwekkende gebouw vormt nu de achtergevel van de KVS. De stijl doet denken aan die van Dewez: een serliana boven de centrale koetspoort verwijst naar diens abdij van Affligem, en de monumentale pilasters zonder basement of kapiteel haalde hij van het Koningsplein.

HET NEOCLASSICISTISCHE PATRIMONIUM TIJDENS DE EERSTE HELFT VAN DE 19DE EEUW

Onder de invloed van de industrialisatie, de ontwikkeling van het kapitalisme en een sterke demografische groei ondergingen de Europese steden van de eerste helft van de 19de eeuw grondige veranderingen, met name op architecturaal en stedenbouwkundig vlak. In Brussel is deze evolutie bijzonder duidelijk. De demografische groei was er indrukwekkend. De bevolking verdriedubbelde nagenoeg in een halve eeuw tijd en liep van 85.000 inwoners in 1800 op naar meer dan 260.000 in 1856. Politiek nam de status van de stad aan belang toe vanaf de Hollandse periode, toen ze samen met Den Haag hoofdstad was. De Belgische Revolutie van 1830 bevestigde haar in die rol van hoofdstad van de nieuwe natie. Op economisch vlak was Brussel de hoofdstad van een staat die de industriële revolu-

tie op het continent had ingezet. Het zou de stad diepgaand veranderen.

Zoals in vrijwel heel Europa trachtte de overheid ook hier greep te krijgen op de snelle stedenbouwkundige ontwikkeling van de buitenwijken en tegelijk de oude wijken, waaraan de verfraaiingen van de eeuw van de verlichting grotendeels waren voorbijgegaan, te moderniseren. Londen en meer nog Parijs waren de grote voorbeelden. Stijlistisch was de Franse invloed nog altijd aanwezig. Het neoclassicisme evolueerde naar een soberder en functionelere architectuur, vooral onder invloed van de voorschriften van Jean Nicolas Louis Durand, professor aan de *Ecole Polytechnique* in Parijs. De nieuwe generatie architecten en ingenieurs, geboren op het einde van de 18de eeuw, was doordrongen van de Franse smaak. Zij kwamen aan bod nu Brussel aan de eerste grote golf van verfraaiing begon. De architecten die de Brusselse ruimte het sterkst zouden bepalen, waren Tilman-François Suys (1783-1861), Jean-Baptiste Vifquain (1789-1854), Nicolas Roget (1790-1865), Henri Partoes (1790-1873), François Coppens (1799-1873) en Auguste Payen (1801-1877).

Zij dienden de stad aan te passen aan de nieuwe uitdagingen op het vlak van mobiliteit, huisvesting en infrastructuur. Architecten, maar ook ingenieurs, kregen de opdracht om nieuwe verkeerswegen te tekenen, woningen te bouwen en hospitalen, gevangenis- en justitiepaleizen, musea, observatoria enzovoort te ontwerpen. Vanaf 1820 nam de verfraaiing van Brussel toe. We zullen hieronder achtereenvolgens wat dieper ingaan op de verwezenlijkingen inzake wegenbouw, huisvesting en infrastructuur.

De aanleg van wegen stond centraal in de politiek van stadsverfraaiing. Het transport evolueerde immers revolutionair: een stijgend aantal voertuigen, een elite die van wandelen begon te houden, de ontwikkeling van de kanalen (de aanleg van het kanaal van Charleroi in 1832) en de komst van de spoorweg (1835). Deze evoluties dwongen de steden maatregelen op om het stadsverkeer te laten doorstromen. Honder-

den straten en tientallen pleinen werden aangelegd. Er ontstonden diverse types van wegen en pleinen en de kwaliteit van de openbare ruimte kreeg bijzondere aandacht. Tot op vandaag blijft een rijk neoclassicistisch wegenerfgoed daarvan getuigen.

In de jaren 1820-1850 doken nieuwe namen op voor nieuwe stedelijke typologieën. Eerst en vooral waren dat de 'boulevards' of lanen, met bomen omzoomde verkeersaders die tussen 1819 en 1840 werden aangelegd ter hoogte van de oude omwalling rond de stad. Deze lieten een nieuwe relatie ontstaan tussen de stedelijke ruimte en de landelijke omgeving. De ruim 8 km lange boulevards die de stad omringen, werden vooral verkaveld aan de kant van de stad, wat het uitzicht op het platteland vrijliet. Ze waren tegelijk groene promenade en ringweg. De boulevards vormden een administratieve en fiscale maar ook symbolische grens en werden als zodanig door de overheid met bijzondere zorg omgeven, vooral in het oosten, waar de boulevard langs de aristocratische wijken liep. Het beplanten van de lanen werd ook binnen in de stad doorgevoerd, zoals bij de Louizalaan, die de boulevard met het Terkamerenbos verbindt. Samen met de nieuwe parken brachten boulevards en lanen de natuur binnen in de stad. Ze vormden een groen netwerk dat geschikt was voor uitstappen te voet, per koets of te paard.

In deze periode werden ook de eerste nieuwe, lange straten getrokken die dwars door het bestaande stadsweefsel liepen. In de bovenstad werd de Regent-schapsstraat aangelegd tot aan de Zavel (een technisch hoogstandje met de aanleg van een ijzeren brug, de eerste wegenbrug in Brussel). De Koningsstraat werd verlengd tot aan de Schaarbeekse poort (Nieuwe Koningsstraat) en dan voorbij de buitenwijken tot aan het Koninginneplein (Buiten Koningsstraat); vanaf dat punt werd de Paleizenstraat getrokken. Het geheel vormde een zuid-noord-as van bijna 5 km, het 'koninklijk tracé', dat het koninklijk paleis van Brussel verbond met het kasteel van Laken. De bouw van de eerste stations in de benedenstad op het Rouppeplein en het Rogierplein leidde tot de aanleg van een lange ver-

bindingsstraat tussen deze twee eindstations, dwars door de stad. Maar de dichte bebouwing bemoeilijkte het project. Een eerste gedeelte, de Zuidstraat, tussen het Rouppeplein en de Mussenstraat, werd in 1838-1840 aangelegd. In 1861-1862 werd deze straat verlengd tot aan de Boterstraat. De Kleerkopersstraat werd daarop verbreed zodat het verkeer gemakkelijk de stad kon doorkruisen en via het Muntplein en de Nieuwstraat kon doorrijden tot op het Rogierplein. Toen het Zuidstation naar de rand van de stad werd verplaatst, werd deze as in het zuiden verlengd met de Stalingradlaan. Op het einde van de 19de eeuw zou de aanleg van de centrale lanen deze as vervangen en in de 20ste eeuw werd de ondergrondse Noord-Zuid-treinverbinding aangelegd tussen beide Brusselse stations.

Er ontstonden nog andere wegentypes, zoals de eerste toegangswegen die het lokale verkeer van het hoofdverkeer moesten scheiden. Dit systeem werd voor het eerst toegepast in de wijk van de Zuidstraat. De voorgevels van de percelen in het eerste gedeelte van deze straat waren naar deze verkeersader gericht, maar mochten alleen maar een voetgangersdeur hebben. De ingang voor voertuigen (koetspoorten) werd verlegd naar de achterkant van de percelen, in de toegangswegen (Van Helmontstraat en Rouppestraat). Het was de bedoeling om in de Zuidstraat voorrang te verlenen aan het verkeer dat op de stations was gericht.

De Zuidstraat en de twee toegangswegen lopen perfect parallel. Ze zijn onderling verbonden door een dwarsstraat (Philippe de Champaignestraat) en het geheel vormde de eerste twee regelmatige huizenblokken in Brussel. In diezelfde periode paste de architect Tilman-François Suys dit principe van regelmatige huizenblokken toe bij de aanleg - in een dambordpatroon - van de nieuwe Leopoldswijk. Dit plan uit 1838 organiseert de ruimte rationeel, met rechtlijnige straten die elkaar in rechte hoeken snijden en rechthoekige of vierkante huizenblokken en pleinen vormen. Dit patroon was in de 19de eeuw erg in de mode. Het Manhattan-eiland

mag hiervoor als voorbeeld gelden: het ontwerp voor dit dambordpatroon dateert van 1811.

In de eerste helft van de 19de eeuw werden ook de vorm en functie van pleinen grondig vernieuwd. Op enkele uitzonderingen na, zoals het Oranjeplein (het huidige Barricadenplein) (afb. 13), waren de toen ingerichte pleinen vooral ontworpen als verkeersknooppunt of parkeerterrein, waaruit blijkt dat de openbare ruimte vrijwel exclusief was voorbehouden aan het koetsverkeer. Meestal waren deze pleinen grensgebieden, met als voornaamste functie het verkeer aan de stadsgrenzen vlot te laten doorstromen. Sommige ontstonden uit de verbreding van een straat, zoals het rechthoekige Ninooofse plein en het Antwerpse plein. Dit laatste is intussen geïntegreerd in de Lakensestraat en verloor zo zijn statuut van plein. De eerste stationspleinen hadden dezelfde morfologie maar waren groter: het Rouppeplein en de Zuidstraat, het Rogierplein en de Nieuwstraat, het Luxemburgplein en de Luxemburgstraat.

De overheid besteedde bijzondere zorg aan de kwaliteit van deze openbare ruimten. De nieuwe pleinen en straten kregen weldoordachte namen. Sommige hadden een herdenkingsfunctie (de eerste straatnamen die refereerden aan een contemporaine persoonlijkheid doken op tijdens de Nederlandse periode), andere fungeerden als stadsoriëntatie. Deze namen, die nu een waar patrimonium van straatnamen uitmaken, werden systematisch aangebracht op straatnaamborden en aangegeven op almaar talrijker stadsplannen, die steeds preciezer werden.

Langs pleinen en straten werden voor het comfort van de voetgangers ook systematisch stoepen aangelegd. De functie van deze voetgangersruimten evolueerde echter. In de jaren 1820 waren de stoepen in de Muntwijk en in de Hofberg vooral bedoeld om de wandelaars in alle veiligheid etalages te laten bekijken. Dankzij de verbetering van de beglazingstechnieken waren etalages een nieuw fenomeen geworden. In de Muntwijk werd de eerste overdekte winkelgalerij gebouwd (Muntgalerij,

Afb. 13

Barricadenplein, Brussel
(W. Robberechts © MBHG).

Afb. 14

Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen, Brussel
(M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

1819, gesloopt). Twintig jaar later zorgden de voetpaden van de Zuidstraat voor een vernieuwde functie van de stoep. Ze werden met een derde meer verbreed dan toen gebruikelijk was, met als doel – zoals aangegeven in het dossier van openbare werken – *“dat door middel van gelijkaardige voetpaden de voetgangers de goede gewoonte zullen aannemen om alleen hiervan gebruik te maken op deze wijze voor hun gemak op veiligheid het wegdek overlaten aan de voertuigen op ruiters.”*² In deze context van het nastreven van een strikte scheiding van verkeersstromen tekent architect Jean-Pierre Cluysenaar zijn eerste ontwerpen voor de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen (afb. 14), een echte, monumentale voetgangersstraat. Terwijl de Muntgalerij nog de afmetingen van een voetpad had (2,5 m breed), zijn de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen getekend op schaal van een echte straat (de hoofd galerij is 8 m breed). Terwijl de eerste nauwelijks 25 m lang is, meten de laatste in totaal 213 m.

Naast de zorg voor straatnamen en stoepen werd vanaf de jaren 1820 ook de straatverlichting op gas verbeterd. Deze aandacht voor de openbare ruimte ging vanaf het einde van de jaren 1830 gepaard met het oprichten van de eerste standbeelden (met uitzondering van dat van Karel van Lotharingen in 1775) op de grote neoclassicistische pleinen en straten: het beeld van generaal Belliard (Baron Hortastraat, 1838), het monument voor de Martelaars van de Revolutie (Martelaarsplein, 1838), het beeld van Andreas Vesalius (Barricadenplein, 1847) en dat van Godfried van Bouillon (Koningsplein, 1848), het nieuwe beeld van Karel van Lotharingen (Museumplein, 1838), het monument van Nicolas Rouppe (Rouppeplein, 1850).

Langs de nieuwe straten en pleinen werden duizenden huizen met neoclassicistische gevels opgetrokken. De demografische groei leidde tot een grote vraag naar woningen, vooral in de Hollandse periode. De bevolking was in de eerste helft van de 19de eeuw immers verdrievoudigd. De waarde van de huizen steeg voortdurend en steeds meer mensen stortten zich op vastgoed-speculatie.

Er waren drie soorten woningen: prestigieuze residenties, herenhuizen en burgerwoningen. In de jaren 1820 en 1830 werden deze woningen vooral opgetrokken in de perimeter van de tweede omwalling en langs de boulevards. Vanaf de jaren 1830, toen de stad uitbreidde, werd er vooral in de buitenwijken gebouwd.

De prestigieuze residenties namen met hun gebouwen en tuinen veel ruimte in beslag. Ze werden voornamelijk opgetrokken aan de rand van de stad, meestal in de nog niet verstedelijkte buitenwijken, in wat rondom nog platteland was. Tot de mooiste nog bewaarde voorbeelden behoren het Malibrans-paviljoen in Elsene (afb. 15) (het huidige Gemeentehuis van Elsene), het kasteel Eenens in Schaarbeek (het huidige Huis der Kunsten) en het kasteel Bischoffsheim in Watermaal-Bosvoorde (de huidige International School of Brussels) (afb. 16).

De herenhuizen van de aristocratie en de hoge burgerij werden meestal gebouwd in de nieuwe prestigieuze wijken in het oosten van de stad, bij de verlenging van de Koningsstraat, de aanleg van het oostelijke gedeelte van de boulevards (een heel mooie reeks herenhuizen is bewaard op de Waterloolaan) (afb. 17) en de aanleg van de Leopoldswijk. Ze onderscheidden zich meestal van burgerwoningen door hun breedte (minstens drie traveeën), door een monumentalere architectuur en door een koetspoort en een balkon met smeedwerk.

Burgerwoningen waren natuurlijk veel talrijker. Doorgaans hebben ze alleen een voetgangersdeur, want de bewoners waren meestal niet rijk genoeg voor een eigen rijtuig. De behandeling van de gevels varieerde tussen soms rijke ornamentatie (omlijsting van de muuropeningen, fries, kroonlijst, reliëf) en uiterste soberheid: een vlakke gevel met banden tussen de verdiepingen als enig ornament. In de jaren 1820 werden enkele architecturale ensembles van burgerwoningen opgetrokken die een heel plein (Oranjeplein, het huidige Barricadenplein, in 1824 ontworpen door Nicolas Rogé) of een hele straat

omvatten. Ze hebben een symmetrische compositie, waarbij de tegenover elkaar liggende gevels identiek zijn (Coppensstraat, in 1827 ontworpen door François Coppens, en Fermerijstraat, in 1828-1829 ontworpen door Henri Partoes). Elders werden de gevels van twee of drie huizen soms op dezelfde manier behandeld, maar meestal had elke gevel een eigen karakter, terwijl de straat toch een zekere homogeniteit behield. De invoering van het principe van de bouwaanvraag in de jaren 1820 maakte zo iets haalbaar. Hele straten met neoclassicistische burgerwoningen zijn vooral te vinden in de eerste buitenwijken die in de jaren 1830-1850 werden verstedelijkt, bijvoorbeeld in Sint-Joost-ten-Node (over de hele gemeente verspreid – Sint-Joost was de gemeente die het vroegst en het snelst werd verstedelijkt), maar ook in Elsene (van de Naamsepoort tot aan het huidige Fernand Cocqplein) en in enkele andere stadskernen, zoals in Sint-Jans-Molenbeek (begin van de Antwerpse- en Gentsesteenweg), in Sint-Gillis (Louizawijk en begin van de Charleroiesteentweg) en in Schaarbeek (rond het Koninginplein).

De demografische groei en de evoluerende maatschappij met haar nieuwe noden dwongen de Europese steden in de eerste helft van de 19de eeuw tot nieuwe collectieve voorzieningen. Het recente statuut van Brussel als hoofdstad maakte er deze eis nog dringender. Gevangenissen, justitiepaleizen en rijkswachtkazernes getuigen van de strafrechtelijke evolutie en van de reorganisatie van het rechts- en politiestelsel. Theaters (afb. 18a en 18b), musea, botanische tuinen en observatoria weerspiegelen de ontwikkelingen in de wetenschap en de opkomst van de vrijetijdsbesteding. Nieuwe paleizen en parlementaire gebouwen wijzen op een evolutie in wetgeving en politiek. Hospitaal en gasthuizen tonen de secularisering van de ziekenzorg aan. En tot slot geven de stations de evolutie in het transport aan.

De bouw van deze nieuwe uitrustingen impliceerde een vernieuwing van de architecturale typologieën van stadsgebouwen, waarbij rekening diende te

Afb. 15

Voormalig paviljoen Malibran, Elsene (M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

Afb. 16

Voormalig kasteel Bischoffsheim, Watermaal-Bosvoorde (M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

Afb. 17

Naamsepoort, Brussel, neoclassicistische gevelrij (M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

Afb. 18a

Koninklijke Muntchouwburg, Brussel (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 18b

Koninklijke Muntchouwburg, koetsportiek onder de zuilengalerij (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

worden gehouden met de specificiteit van elk van deze gebouwen (veiligheid, circulatie, verlichting, akoestiek, hygiëne,...). Geïnspireerd op buitenlandse modellen - vooral Franse, Engelse en Duitse - introduceerden architecten in Brussel talrijke vernieuwingen, zoals de celstructuur voor gevangenen (Karmelietengevangenis), het koetsportiek (zie afb. 18b) en de gaanderij voor schouwburgen (Muntchouwburg), de halfcirkelvormige structuur voor een vergaderzaal (Paleis van de Staten-Generaal, het huidige Paleis der Natie), zenitale verlichting voor kunsttentoonstellingen (Museum voor Schone Kunsten), het gebruik van ijzer en glas voor serres (Kruidtuin) of een schuifdak voor een wetenschappelijke instelling (het voormalige observatorium). Sommige architecten specialiseerden zich in een bepaalde typologie. Zo legde Henri Partoes zich toe op de ziekenhuisarchitectuur. Hij haalde zijn vorming bij de genie van het Napoleontische leger en werd er beïnvloed door de theorieën van de *Ecole Polytechnique de Paris*. Als architect van de dienst voor burgerlijke godshuizen van Brussel bouwde hij talrijke ziekenhuizen en godshuizen: het Grootgodshuis (1822-1829), het huidige Pacheco-instituut (afb. 19), de Verenigde Godshuizen tussen de Accolaystraat en de Celdebroedersstraat (deels bewaard, 1829), het Pacheco-godshuis op de Waterloolaan (1829-1835, gesloopt), het Meisjesweeshuis in de Zuidstraat (nu Academie voor Schone Kunsten van Brussel, 1843) en het Sint-Janshospitaal op de Kruidtuinlaan (1837-1842, gesloopt), dat het eerste Belgische voorbeeld was van ziekenhuisarchitectuur op basis van paviljoenen.

De nationalisatie van de bezittingen van de clerus op het einde van de 18de eeuw en de aanleg van de ringlanen in het begin van de volgende eeuw gaven de vastgoedsector heel wat nieuwe mogelijkheden die leidden tot een grondige reflectie over de inplanting van uitrustingen in de stad.

De Koninklijke wijk werd in haar politieke en administratieve karakter almaar versterkt door de inplanting van nieuwe gebouwen, onder meer het

nieuwe koninklijk paleis (Paleizenplein), een prinselijk paleis (het Paleis van Oranje, het huidige Paleis der Academiën) (afb. 20), de omvorming van het voormalige paleis van de Soevereine Raad van Brabant tot paleis van de vertegenwoordigers van de Natie (het huidige Paleis der Natie) en vlak bij de Zavel de inrichting van een justitiepaleis (gesloopt, het huidige Gerechtsplein). Deze politieke functie werd aangevuld met een culturele factor, met name de opening van het Museum voor Schone Kunsten (Museumplein), dat de aanzet vormde tot de toekomstige Kunstwijk. In de benedenstad versterkte de bouw van een nieuwe vismarkt (nu gesloopt) de commerciële functie, terwijl de Muntwijk, met de schouwburg en een overdekte galerij met winkels en talrijke befaamde cafés, de culturele aspecten aan bod liet komen. Aan de overzijde van de Zenne werd het Groot Begijnhof verbouwd tot Groot Godshuis. Langs het noordelijke gedeelte van de boulevards kwamen twee wetenschappelijke instellingen (Kruidtuin en Observatorium) en een ziekenhuis (Sint-Jansziekenhuis). Op de oostelijke boulevards kwamen een godshuis (Pacheco-godshuis) en een gendarmeriekazerne. In het zuiden werd een school gebouwd (Gemeenteschool nr. 6). Met de bouw van de eerste slachthuizen en een entrepot aan de westelijke boulevards, langs het recente kanaal van Charleroi, kreeg het industriële karakter van het westelijke gedeelte van de stad meer vorm. Langs deze boulevards verzezen ook de eerste twee monumentale stations van Brussel: het Noordstation (1841-1862, ontwerp van François Coppens, gesloopt) en het Zuidstation (1864-1869, ontwerp van Auguste Payen, gesloopt). Langs de boulevards, die de stad nog fiscaal begrepsden, werden aan elke poort elegante tolhuizen gebouwd in symmetrische paren (pas in 1860 werd de tol op alle inkomende waren afgeschaft). De octrooipaviljoenen ontworpen door architect Auguste Payen aan de Anderlechtse-, de Ninoofse- (afb. 21) en de Naamsepoort (verplaatst naar de ingang van het Terkamerenbos op het einde van de Louizalaan) zijn nog bewaard gebleven. Door de snelle verstedelijking van de buitenwijken vanaf

Afb. 19

Gevel van het Pacheco-godshuis, Brussel, perspectief vanuit de Fermerijstraat (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 20

Paleis van de prins van Oranje (huidig Paleis der Academiën), Brussel (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

de jaren 1840 dienden er gemeentehuizen en parochiekerken te worden gebouwd. Het voormalige gemeentehuis van Laken (Paleizenstraat over de Bruggen) was een van de eerste. Om gelijke tred te houden met de bevolkingsaan-groei werden in de jaren 1840 meerdere nieuwe kerken opgetrokken. Soms hebben deze een inslag, bijvoorbeeld de Sint-Mariakerk op het einde van de Koningsstraat, door Henri Désiré Louis Van Overtraeten ontworpen vanuit een neoromaans-byzantijnse inspiratie, of de Sint-Jozefkerk van Tilman-François Suys (afb. 22) voor de aristocratische Leopoldswijk, ontworpen in een neorenaissancistische stijl, evenals de Sint-Jan-en-Sint-Niklaaskerk van J.P.J. Peeters in de Brabantstraat (afb. 23).

Bovenop de vernieuwing van de architecturale typologieën en de reflectie over de inplanting van de uitrustingen kwam er verandering in de architectuur zelf van deze gebouwen en in hun relatie met de stedelijke omgeving. Ze waren vaak de aanzet tot een globale verfraaiing van de hele wijk, waarbij het wegennet en de omringende gevels het belang van het hoofdgebouw ondersteunden. Een van de mooiste voorbeelden is de Grootgodshuiswijk met de Fermerijstraat en de Grootgodshuisstraat. De eerste ligt dwars op het centrale gedeelte van de hoofdgevel en biedt een monumentaal perspectief. De tweede loopt langs deze gevel en verbreedt daar, waardoor ze de nodige ruimte biedt om het geheel te bekijken. Bovendien zijn in de geharmonieerde gevels van beide straten kleine maar subtiele architecturale verwijzingen naar het Grootgodshuis zelf terug te vinden.

NAAR ANDERE HISTORISCHE STIJLEN

Door naar de klassieke oudheid te verwijzen opende het neoclassicisme meteen ook de deur voor zogenaamde historische stijlen, die zich vooral vanaf de jaren 1840 diversifieerden in neobarok, neogotiek, neorenaissance en neoromaans. De ontwikkeling van de historische stijlen getuigt van een groeiende interesse voor monumen-

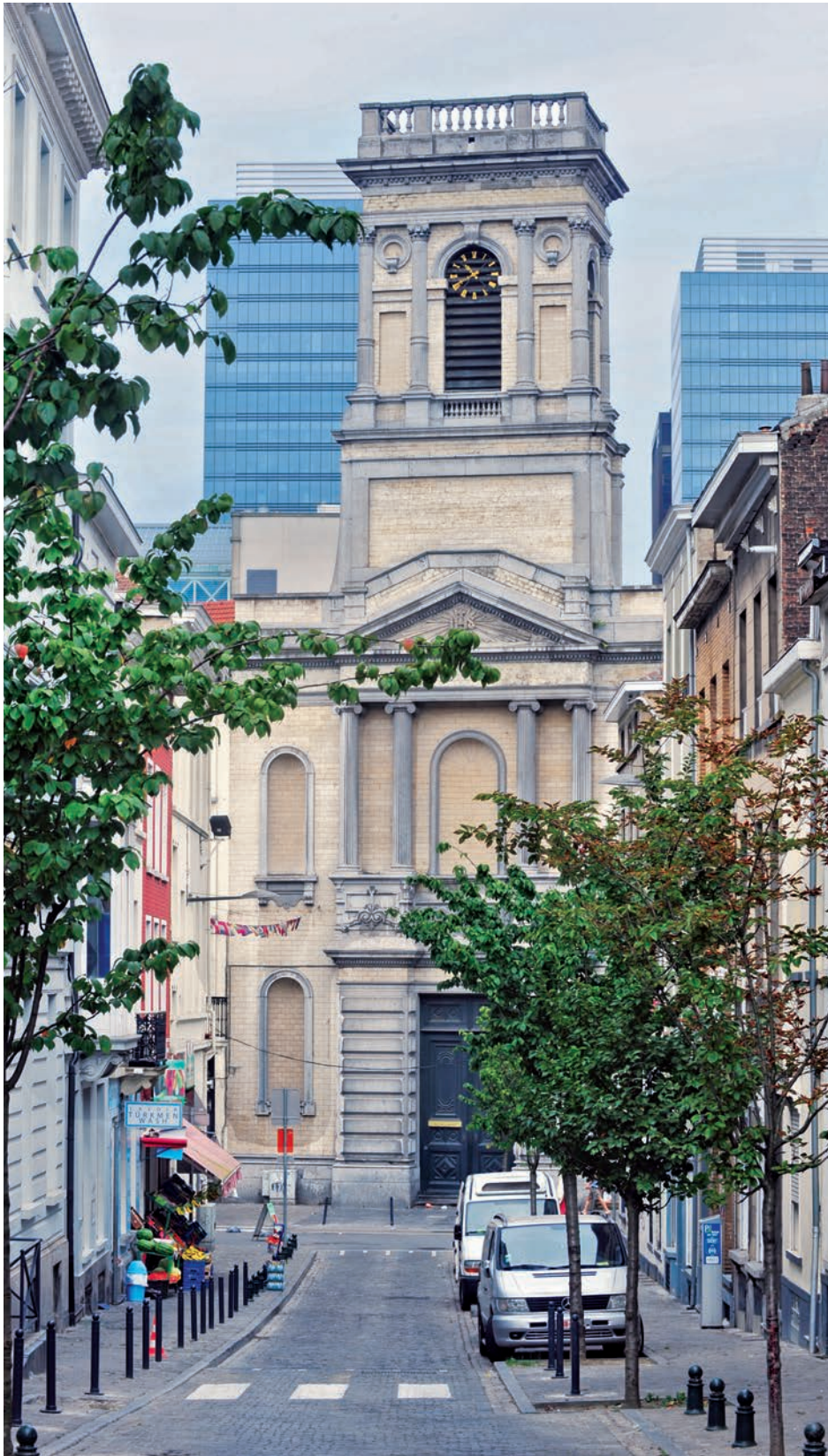
Afb. 21

Voormalig octrooipaviljoen, Ninoofsepoort, Brussel (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 22

Sint-Jozefskerk, Frère-Orbansquare, Brussel (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 23

Sint-Jan-en-Sint-Niklaaskerk,
Schaarbeek (M. Vanhulst, 2012
© MBHG).

Afb. 24a

Neoclassicistische gevel
(JAMAR, A., HEN, C., *La Belgique monumentale, historique et pittoresque*, 1844, p. 209 © KBR).

ten uit het verleden. Ze ging gepaard met een aandacht voor het beschermen van het erfgoed, die in 1835 werd geïnstitutionaliseerd met de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Onder de leden daarvan bevonden zich neoclassicistische architecten uit de eerste helft van de 19de eeuw, onder meer Tilman-François Suys, Nicolas Roget en Henri Par-toes. Via hun activiteiten in de Koninklijke Commissie voor Monumenten kregen meerderen van hen de opdracht om oude gebouwen te restaureren. Zo zou Tilman-François Suys meewerken aan de restauratie van het stadhuis van Brussel, de Sint-Pieter-en-Sint-Guido-kerk in Anderlecht, de kapittelkerk

Sint-Goedele, de Sint-Servaaskerk in Schaarbeek, de Sint-Jan-de-Doperkerk in het begijnhof en de Sint-Jacob-op-Coudenbergkerk.

In het midden van de 19de eeuw werd in het werk van meerdere architecten de overgang tussen het neoclassicisme en andere historische stijlen zichtbaar. Dat was het geval voor Jean-Pierre Cluysenaar (1811-1880) en Joseph Poelaert (1817-1879). Na een korte opleiding aan de Academie voor Schone Kunsten in Brussel in 1826 zette Cluysenaar tot in 1835 zijn opleiding verder bij architect Tilman-François Suys. Tijdens de eerste jaren van de onafhankelijkheid groeide Cluysenaar uit tot een van de belang-

rijkste Belgische architecten, die zich zowel op de renaissance als op de gotiek inspireerde en zo het eclecticisme van de tweede helft van de 19de eeuw aankondigde. De Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen (1845-1847) zijn een sterk voorbeeld van deze overgang van stijlen, tussen neoclassicisme en neorenaissance. Cluysenaar was erg actief in de Koninklijke Commissie voor Monumenten, waarvan hij in 1862 voorzitter werd. In zijn vroege werk sloot Poelaert nog aan bij het neoclassicisme (bijvoorbeeld de Gemeenteschool nr. 6 in de Zuidstraat), maar in zijn latere productie nam hij verschillende architecturale stromingen op, wat zijn bekroning zou vinden in het eclecticisme van zijn meesterwerk, het monumentale Justiepaleis.

BESLUIT

Tussen 1770 en 1850 verbreidde de neoclassicistische architectuur zich over de hele stad en in de zich volop ontwikkelende buitenwijken. De fysionomie van de stad onderging grondige wijzigingen, zowel in haar architectuur als in haar weggennet. De ontwikkeling van de stijlen ging ook gepaard met een grondige wijziging van de maatschappij, en de tijdgenoten waren zich daar ten volle van bewust. Zo gebruikten de auteurs van *La Belgique monumentale, historique et pittoresque* (1844) (afb. 24a en 24b) voor hun analyse van de Brusselse architectuur van de laatste vijftig jaar (dat wil zeggen de eerste helft van de 19de eeuw) de termen 'snelle transformatie' en 'metamorfose'. Hun publicatie is vooral gewijd aan architectuur, maar toch benadrukken ze dat het om meer gaat dan om veranderingen in gebouwen, maar om "een beweging van de maatschappij zelf". "Deze snelle gedaanteverandering van een stad [...] kan zeker niet beperkt blijven tot architectuur en bouw. Het hele leven van de bevolking wordt beïnvloed door de metamorfose van de stad, en een zo opmerkelijke inspanning veronderstelt een beweging van de maatschappij zelf. [...] Brussel is niet langer een Brabantse stad, het is een Europese hoofdstad, en haar vroegere inwoners zouden haar niet meer herkennen als zij na een halve eeuw uit hun graf konden opstaan."³

Afb. 24b

Park van Brussel en Paleis der Natie (JAMAR, A., HEN, C., *La Belgique monumentale, historique et pittoresque*, 1844, p. 198 © KBR).

NOTEN

* JAMAR, A., HENS, C., *La Belgique monumentale, historique et pittoresque*, Brussel, 1844, p. 210. Vert.: «Deze snelle gedaanteverandering van een stad [...] kan zeker niet beperkt blijven tot architectuur en bouw. Het hele leven van de bevolking wordt beïnvloed door de metamorfose van de stad, en een zo opmerkelijke inspanning veronderstelt een beweging van de maatschappij zelf. [ ]

Brussel is niet langer een Brabantse stad, het is een Europese hoofdstad, en haar vroegere inwoners zouden haar niet meer herkennen als zij na een halve eeuw uit hun graf konden opstaan.»

1. Abbé MANN, *Abrégé de l'Histoire ecclésiastique, civile et naturelle de la ville de Bruxelles*, Brussel, 1785, eerste deel, p. 253.

2. Archief van de Stad Brussel, Openbare werken, 26157, minuut van de brief van de afdeling Openbare werken van de stad aan de gemeenteraad, 12 maart 1840.

3. Jamar, A., Hen, C., *La Belgique monumentale, historique et pittoresque*, Brussel, 1844, p. 210.

BIBLIOGRAFIE

Brussel, breken, bouwen. *Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914*, Brussel, 1979.

CABRIS, E., *La Monnaie. Chronique architecturale de 1696 à nos jours*, Brussel, 1996.

COEKELBERGHS, D., LOZE, P., (red.), *Un ensemble néo-classique à Bruxelles : le Grand Hospice et le quartier du Béguinage*, Brussel, 1983 (Monographies du Patrimoine artistique de la Belgique).

CONDE REIS, G., (red.), *De Sint-Hubertusgalerijen. Geschiedenis en Restauratie*, Brussel, 1998.

D'HAINAUT-ZVENY, B., (red.), *La Place des Martyrs*, Brussel, 1994.

De Begijnhofwijk en het Grootgodshuis, Brussel, 1994 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 15).

DELVOYE, C., *Le Palais des Académies. Esquisse historique*, Brussel, 1980.

DUQUENNE, X., *Le Parc de Bruxelles*, Brussel, CFC Editions, 1993.

DUQUENNE, X., *L'avenue Louise à Bruxelles*, Brussel, 2007.

EGGERICX, L., VAN QUORIE, C., *De Ringlanen van het Rogierplein tot de Hallepoort*, Brussel, 1998 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 22).

GOEDLEVEN, E., *Het Martelaarsplein te Brussel. Gedenkteken van de Belgische onafhankelijkheid en zetel van de Vlaamse Regering*, Brussel, 1996.

GOEDLEVEN, E., *Het hotel Errera. Ambtswoning van de Vlaamse regering te Brussel*, Leuven, 2003.

Le Parlement de la Communauté française de Belgique, Doornik, 2003.

LOIR, C., *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain*, Brussel, 2009 (Collection Lieux de Mémoire).

RICQUIER, J.-C., VAN LOO, A., HENNAUT, E. et al., *Le Botanique de 1829 à nos jours*, Brussel, 1993.

ROGGEMANS, M.-L., (red.), *Het Koninklijk tracé. Enkele beschouwingen over stedelijke ruimte*, Brussel, 1995.

SMOLAR-MEYNART, A., VAN RIE, A. (red.), *Le Quartier royal*, Brussel, 1998.

SPAPENS, C., (red.), *Architecturale gehelen in het Brussels Gewest*, Brussel, 1997.

SPAPENS, C., (red.), *De ringlanen. Van de Hallepoort tot het Rogierplein*, Brussel, 2005 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 40).

VAN DEN STEEN, W., *Het Paleis der Natie*, Brussel, 1982.

VAN YPERSELE DE STRIHOU, A. en P., *Laken: een kasteel in het verlichte Europa, Parijs - Louvain-la-Neuve*, 1991.

VANDENDAELE, R. (red.), *Poe-laert en zijn tijd*, Brussel, 1980.

WASSEIGE, M., *Het Koningsplein en de Warandewijk*, Brussel, 1995 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 15).

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Ode Goossens, Isabelle Leroy, Muriel Muret, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Brughen met de medewerking van Pascale Ingelaere en Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Françoise Aubry, Claire Billen, Paulo Charruadas, Odile De Bruyn, Quentin Demeure, Stéphane Demeter, Michel de Waha, Daniel Geerinck, Eric Hennaut Catherine Leclercq, Christophe Loir, Marc Meganck, Benoit Mihail, Philippe Sosnowska, Sven Sterken, Christophe Vachaudez, Linda Van Santvoort, Patrick Viaene,

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack

NALEZING

Wim Kenis, Harry Lelièvre, Leo Verhoeven, Mia Verstaeten, en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Julie Coppens, Alice Gerard en Alfred de Ville de Goyet (Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting), Marcel Vanhulst (Directie Externe Communicatie).

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Nachtelijk zicht op Brussel vanaf de Louizalaan (M. Vanhulst, 2012 © MBHG)

LIJST MET AFKORTINGEN

AOCMWB - Archief Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn Brussel
AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
DML - Directie Monumenten en Landschappen
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
MSB - Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
SAB - Stadsarchief Brussel
SIWE - Steunpunt industrieel en wetenschappelijk erfgoed
SRAB - Société royale d'archéologie de Bruxelles
VIOE - Vlaams Instituut voor het onroerend erfgoed

ISSN

2034-5771

Cette revue paraît également en Français sous le titre « Bruxelles Patrimoines ».